

Ролята на църквата за спасяването на българските евреи

Ангел Пилев

Когато разглеждаме религиите и религиозните политики в България не можем да отменим спасяването на близо 50 хиляди евреи от изпращане в концлагерите в нацистка Германия – един морален връх в новата ни история и безпрецедентен пример за верско единство. Депортацията на еврейското население е осуетена както от действията на Светия синод на Българската православна църква, на призивите на Обединени евангелски църкви и други конфесии, така и в резултат на граждански протести на писатели, журналисти, художници, адвокати, търговски помощници, лекари и много други. Силната реакция срещу антиеврейското законодателство, атаките срещу самата философия на гонението на хора по етнически и религиозен признак, несъгласието с противоконституционното ограничаване правата на които и да било граждани говорят, че тези събития имат много по-широк обхват от самото спасение, а именно, че са насочени срещу антисемитизма изобщо.¹

Уверенията на цар Борис III, че приемането на Проектозакона за защита на нацията няма да доведе до сериозни последици, както и обясненията му пред главния равин на София д-р Ашер Хананел за новите разпореждания не оправдават последвалите действия на правителството, че това би бил само формален акт. С обнародването на Закона през м. януари 1941 г. българските евреи са обявени за врагове на българската нация и дори заплаха за нейното съществуване. Предвидени са конфискация на имуществото им, изселване в провинцията, дори изпращане на голяма част от мъжете в трудови лагери. На места се организират прояви на репресии срещу по-малки или по-големи части от еврейската общност, които не биват санкционирани, а 11 343 евреи, които са населявали новоприсъединените

¹ Танева, А. Спасяването на евреите в България – 60 години по-късно. <<http://www.holocausteducentre-bg.org/balgarskiat-sluchai/spasiavaneto-na-evreite-v-balgaria/>>

земи към Царство България, са изпратени в концлагерите *Катовице* и *Треблінка*, Полша.

Възниква съществено предизвикателство пред българското гражданско общество и Българската православна църква. Позицията, която заема църковната институция по т.нар. *Еврейски въпрос* в защита на българските евреи, доказва положителната роля, която Църквата може да изпълнява в обществото. Свикано е заседание от Светия Синод, което се провежда на 14 и 15 ноември 1940 г. в Синодалната палата в София в присъствието на всички митрополити: Софийски Стефан, Доростоло-Червенски Михаил, Врачански Паисий, Великотърновски Софроний, Варненско-Преславски Йосиф, Пловдивски Кирил, Ловчански Филарет, Сливенски Евлогий и Неврокопски Борис.

В Протокол № 12 от заседанието на 14 ноември е отразено становището на митрополит Кирил по Проектозакон: *„Въпросът за отношението ни към евреите е ясен. Ние сме християни и като архиереи на св. Българска църква не можем да не стоим на почвата на св. Евангелие и Христовото учение за равноценност на всички човеци пред Господа, без оглед на произход, раса и култура. Следователно, трябва да се застъпим за евреите, първо за християните, а също така и за нехристияните“*.²

Официалното становище на Св. Синод е отразено в протокол № 13 от 15 ноември с. г.: *„Българската православна църква, която провежда сред нашия народ спасителната истина и заповед на нашия Спасител, че всички сме синове на един небесен Баща, не може да не обърне внимание на отговорните фактори, че този законопроект и в някои от останалите си постановления против евреите-израилтяни съдържа някои разпоредби, които не ще могат да се смятат за справедливи и полезни за защита на нацията. Ако някъде съществува опасност за нацията, мероприятията срещу тези опасности следва да засягат деяния, а не народностни и верски групи, и по този начин да се създава навред впечатление, че*

² Танева А., И. Гезенко. Гласове в защита на гражданското общество. Протоколи на Светия синод на Българската православна църква по еврейския въпрос – 1940–1944. С., 2002.

законопроектът има за цел специално третиране на едно народностно малцинство в България. Всеки човек и всеки народ трябва да пазят своето право и да се предпазват от опасности, но в тоя оправдан стремеж не бива да се допускат неправди и насилия против другите.”³

В този смисъл е и изказването на митрополит Кирил пред синодалните архиереи на 25 юни 1943 г., в което коментира думите на райхсминистъра на пропагандата в Германия – Гьобелс, че еврейският въпрос не е въпрос на морал, а на сигурност: *„За Църквата еврейският въпрос е и морален. Няма сигурност без морал. Не е трайна оная сигурност, която не почива на морала. Тъй че еврейският въпрос трябва да бъде не само въпрос на сигурност, а и на морал”*. По-нататък той подчертава, че проблемът не бива да се разглежда и решава само като общоевропейски и по подражание на практиката в останалите свързани с Германия страни, а съобразно националните особености. *„Мисля, че трябва да настояваме да не им се отрича (на евреите) право на труд и поминък. Иначе би значело да им се отрече право на живот.”⁴*

Обединени евангелски църкви също изпращат протестна нота, в която споделят, че „християнската съвест е започнала да говори по тоя повод и тя говори смело и без страх“, като просят милост от царя за евреите, питайки как може да се измие това петно на отечеството пред света.⁵ Отделни пастори застават пред своите паства и изнасят проповеди в защита на евреите, подбуждайки към съпричастност. Пасторът на Евангелска съборна (конгрешанска) църква в София Асен Михайлов Симеонов в разгара на войната през март 1941 г. държи проповед, която осъзнава, че може да бъде последната, но въпреки това не може да не я произнесе, а именно „че е против гонението на евреите и не може цял един народ да бъде дискриминаран по този начин.“⁶ Самият той покръства тайно около 300

³ Пак там.

⁴ Малев, Л. Българският патриарх Кирил и предизвикателствата пред Църквата и обществото през 40-те и 50-те години на XX в. 2011. <<http://bg-patriarshia.bg/reflections.php?id=200>>

⁵ ЦДА, ф. 250 Б, папка „По еврейския въпрос“.

⁶ Куличев, Хр. Заслугите на протестантите за българския народ. С.: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2008. 277.

евреи и им издава свидетелства със знанието и съдействието на своя помощник Петър Минков по време, когато Законът забранява това.⁷ „Аз знаех, че тези хора не си сменят наистина вярата. Че на тях им е много мъчно, че трябва да го направят, и че веднага, щом стане възможно, те ще се върнат към своята вяра. Това не е някаква мисионерска дейност, а единствен начин да им помогна. По онова време го правеше тайно още един свещеник, но на него пак така тайно Владиката му беше наредил.⁸ За мнозина от „новопокръстените“ пастор Симеонов предприема рисковани пътувания до Цариград за уреждане на визи за различни държави, благодарение на директора на Американския колеж в София Флойд Бляк. За тази си дейност още същата година, по време на богослужение, пасторът е арестуван и свален от амвона.⁹

Домакинът на Богословската семинария в Самоков Васил Кожухаров приютява около 200 еврейски семейства във всичките помещения на прилежащата ѝ сграда, след прекратяването на дейността ѝ с началото на II Световна война. Сключеният договор със Семинарията давал право на убежище за евреите и ги предпазвал от преследване като бездомни, след като имотът и имуществото им били иззети. Кожухаров е предупреждаван многократно от властите да прекрати договора с евреите, което той категорично отказва и така е изгонен от Самоков и изпратен в Ловеч.¹⁰

Ръководителят на Бялото братство Петър Дънов също изиграва решителна роля за отлагане на депортацията на българските евреи. Информирани от Методи Константинов, висш служител в Дирекция на националната пропаганда, командирован да придружи депортираните до Полша, където има опасност да бъдат избити, Дънов нарежда на царския съветник Любомир Лулчев да намери цар Борис III и да му предаде, „че ако дори само един еврейин той изпрати в полските концлагери, от него и династията му и помен няма да остане.“¹¹ Влиянието на Дънов върху царя е добре известно и тази му категорична позиция срещу депортирането не

⁷ Пак там, с. 278.

⁸ Пак там, с. 280.

⁹ Куличев, Хр. Процесите. Партията срещу Църквата. С.: ЕТ „Госпъл“, 2012. 151.

¹⁰ Куличев, Хр. 2008, 283.

¹¹ Българи и евреи. Втора част. С.: Тангра, 72.

трябва да се изпускат от изброяването на многобройните усилия на останалите религиозни общности в България, въпреки неговото като цяло негативно отношение към евреите.

До края на 1942 г. въвеждането на еднократен данък върху еврейското имущество се оказва всъщност една от по-тежките последици, довело до споменатите конфискации и експроприации. Но все още българските граждани от еврейски произход не са изпитали реална заплаха за живота си. Въпреки че голяма част от тях са изселени в провинцията, нито един от тях не е откаран извън пределите на Царство България. На всички настоявания от страна на Райха да бъдат изпълнени нарежданията им за „тотално решаване на еврейския въпрос“, цар Борис III отговаря, че „еврейската работна ръка е необходима на България за строежи на пътища, железопътни линии и големи обекти“. Германският пълномощен министър дори потвърждава, че „нуждата от еврейска работна ръка била напълно истинска“.¹²

На 2 март 1943 г., на закрито заседание, кабинетът дава съгласие да бъдат депортирани исканите от германците евреи от „новите земи“. Понеже на комисаря по еврейските въпроси Александър Белев е добре известно, че в Македония и Беломорска Тракия живеят само четиринадесет хиляди граждани от еврейски произход, той собственоръчно зачерква текста „от новите земи“ и отбелязва, че необходимата бройка до двадесет хиляди следва да бъде попълнена от старите предели на страната. Само след два дни хиляди тракийски евреи са натоварени на влакови композиции, които чакат нареждане за отпътуване към лагера Треблинка в Полша.¹³ Съобщението от гара Кюстендил, че е спряна германска влакова композиция, пътуваща от Солун за Варшава идва от граждани, намиращи се на гарата, дочули стонове и писъци от запечатаните вагони. Разбрали, че пред тях се намира един от „конвоите на смъртта“, те се опитали да разбият вагоните и да освободят затворените там хора. Към тях се присъединили и селяни с брадви и с

¹² Груев, Ст. Корона от тръни, С. 1991. 388.

¹³ Шалафов, Ив. Спасяването на българските евреи (9–10 март 1943 г.), 2007 <<http://dveri.bg/w43p>>

каквото им попаднало подръка.¹⁴ Въпреки техните усилията, както и на някои видни личности, няма достатъчно технологично време да се спре депортирането на тези евреи от придадените към България по време на войната територии.

Слухът, че Комисарството по еврейските въпроси е изпратило на общинските власти в Кюстендил списък с евреи, които следва да бъдат депортирани извън пределите на България, всява паника и безпокойство сред обществото, въпреки че подобни слухове се носят още от януари 1941 г. след приемането на ЗЗН. Независимо от наложените репресивни мерки и ограничения, евреите продължават да живеят сравнително свободно, задължени да носят Давидова жълта звезда, в средата на която някои поставят значки с образа на царя или престолонаследника. Така българските граждани от еврейски произход изявяват своята привързаност към българската царска династия.

Делегация от четирима видни граждани от Кюстендил (П. Михалев, Ив. Момчилов, Вл. Куртев и А. Суичмезов) решава да се противопостави на споразумението с Германия. Те известяват заместник-председателя на Народното събрание Димитър Пешев, с когото на среща с министъра на вътрешните работи Габровски го принуждават да отмени заповедта за депортиране. Именно това тяхно обръщане не директно към премиера Филев и неговите министри спомага за надигането на общественото мнение и включването на още 42 депутати в подписаната декларация, че евреите не представляват проблем и, че предаването им на Германия би накърнило националната чест и интереси.¹⁵

По тайни пътища новината за подготвеното депортиране в полунощ на 9 март 1943 г. достига и до Софийския митрополит Стефан, до полковник Аврам Таджер, най-старшия офицер от еврейски произход, и до други ръководни фактори от правителственото мнозинство, които също решават да действат незабавно. А митрополит Кирил, изявен противник на антисемитизма и авторитет в духовните среди, научавайки за затворените в

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Tzvetan Todorov, *La fragilité du bien: le sauvetage des Juifs bulgares*, 1999.

двора на голямо Пловдивско училище евреи, отива и заповядва на постовия да го пусне. Притеснен и объркан последният се оправдава: „Ама, Ваше Високопреосвещенство, ама заповед... ама не може!“ „Само се опитайте да ме спрете!“ – заявява владиката. След миг той прескача оградата и влиза при затворените, на които твърдо заявява: „Където отивате вие, там съм и аз!“

По същото време влиза в контакт и с пловдивския помощник-полицейски началник с настояване пловдивската полиция да установи контакт с правителството и да осигури заповед за освобождаването на задържаните евреи, като междуременно е пуснал бърза телеграма до София с текст:

„Негово Величество цар Борис III, Двореца София

Ваше Величество,

В име Божие, усърдно моля за милост към евреите!

+ Пловдивски КИРИЛ”¹⁶

Реакцията срещу депортирането на местните евреи на един от предводителите на Българската православна църква, както и неговата заплаха, че ще легне на релсите пред влака в тяхна защита, показва по категоричен начин на правителството на Богдан Филов недоволството от антиеврейската политика – част от вълната против разправата с еврейското малцинство. На 16 март 1943 г. е свикано извънредно заседание на намаления състав на Св. Синод на Българската православна църква. На него митрополитите обсъждат въпроса за положението на евреите в градовете Пловдив, Кюстендил, Дупница, както и подготвеното ново изложение на Софийския митрополит Стефан срещу преследването на евреите. Решават да изготвят официално писмо до Филов. В него те категорично изразяват възмущението си от намерението на правителството да депортира евреите. По нататък изтъкват и осъждат расисткия принцип на Закона за защита на нацията и заявяват, че Българската православна църква не може да измени на повелите на Свещеното Писание и да откаже помощ на гонените и

¹⁶ Бар-Зоар, М. Извън хватката на Хитлер. С., 1999.

онеправданите. Настоява се за смекчаване на ограничителните мерки както за християните от еврейски произход, така и за евреите изобщо. Св. Синод гледа с негодувание на решението на правителството да не признава кръщелните свидетелства на покръстените евреи и смята да уведоми Министъра на външните работи и изповеданията, че Църквата няма да се подчинява на подобна правителствена наредба. Накрая на заседанието решават наместник-председателят Видинският митрополит Неофит да търси възможност да бъде приет от царя, на когото възлагат най-големи надежди.¹⁷

Масови демонстрации започват в София, предвождани от официалната православна църква. Стефан, митрополит на София, изпраща протестни телеграми до царя. Междувременно кани главния равин да се настани в дома му – жест, на който трудно може да се намери аналог.

Днес отговорът на въпроса „Защо българите успяха да спасят почти всичките си евреи, докато други европейски народи, които също не са антисемити, не успяха (освен Дания, изпратила своите евреи през 1943 г. в съседна неутрална Швеция) и само малък процент от еврейската им популация преживя войната“, може да ни даде разрешение на голяма част от проблемите, пред които е изправено българското общество.

Това е велико постижение както на самия Димитър Пешев, така и на споменатите депутати, с подкрепата на общественото мнение и особено на Българската православна църква. На фона на бездействието на папа Пий XII и католическия клир в Германия, българските православни йерарси са модел за добродетелност и решителност.¹⁸

Спасяването на българските евреи не може да се обхване в рамките на един исторически материал. Целта на това изследване бе да се погледне отново на проблема, който продължава да интересува както професионалните историци, така и хилядите спасени от газовите камери на Хитлеристка Германия български евреи, но също и богослови, социолози, народопсихолози. След вековно мирно съвместно съжителство в историко-

¹⁷ Шалафов, Ив. Цит. съч.

¹⁸ Деак, Ищв. Свидетели на крехката доброта – Ние, V (2001), № 9. 26-29.

географските области на българските земи¹⁹, българите извършват героично дело, подавайки ръка на еврейското население. Заслугата е както на конкретните инициатори на кампанията по спасяването на своите сънародници, така и на Българската православна църква, Обединени евангелски църкви и други конфесии, които загърбват своите догматични различия с юдаизма. На големите християнски празници българските евреи и до днес не пропускат да отдадат своята признателност на Българската православна църква и другите църковни общности като свои спасители, което показва, че това дело не е било напразно. Опълчването срещу депортирането и срещу расизма придоби облика и на борба за духовно запазване на самия български народ, за утвърждаване на ценности като живота, морала и свободата. Българското християнско гражданско общество през 1943 година доказва, че може да се обедини, когато съществува реална заплаха за ближния – нещо, от което изключително много се нуждае съвременна БЪЛГАРИЯ!

¹⁹ Евреите по българските земи (анотирана библиография). Стара и антична история, 2002. 419-431.